

Олексій Юрійович ЗУБ,

аспірант Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого (м. Харків),
вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024,
zub_aleksey@mail.ru

УДК 347.91

СПРОЩЕНІ СУДОВІ ПРОЦЕДУРИ: ДОСВІД ДАВНЬОГО РИМУ

Досліджено історію виникнення, розвитку та становлення спрощених судових процедур у Давньому Римі від легісаційного до екстраординарного судочинства. Спираючись на Закони XII Таблиць, закони Давнього Риму різних періодів, Дигести Юстиніана, основоположні праці дослідників римського права та інститутів цивільного процесу, в статті, по-перше, виокремлено, проаналізовано та системно викладено (із прив'язкою до конкретної моделі судочинства того періоду) окремі процедурні елементи судового розгляду, що дозволяли суттєво спростити розгляд та вирішення спору, по-друге, охарактеризовано спрощені провадження, які існували за різних періодів розвитку римського права та проілюстровано їх практичне відображення в розгляді цивільних справ. Це перший "крок" на шляху осмислення сутності спрощеного провадження, встановлення генезису цього інституту цивільного процесу, теоретичного обґрунтування та моделювання, а також широкого практичного застосування різноманітних спрощених процедур у судочинстві України.

Ключові слова: спрощені судові процедури, спрощене провадження, процес Давнього Риму, інтердиктний процес.

Дослідження витоків та історичного розвитку є важливим і необхідним етапом на шляху всебічного розуміння сутності будь-якого правового явища, винятком не стало й дослідження інститутів цивільного процесу. Такий підхід дозволяє пізнати природу та причини виникнення правових явищ, що зумовлено особливостями розвитку суспільних відносин, які існували на той час.

Історично склалося, що колискою сучасного права був саме Давній Рим, де зародилися та знайшли своє законодавче закріплення перші юридично та технічно оформлені правові норми. Саме тут було закладено підвалини для розвитку цивільного права, цивільного процесу, сімейного права тощо. Бурхливий розвиток суспільних відносин зумовив виникнення судових і позасудових механізмів захисту прав громадян Риму. Природно, що розгляд усіх справ не міг здійснюватися за однією процедурою через особливості порушених прав, що призвело до виникнення спрощених процедур розгляду цивільних справ.

Вивченням проблем спрощених проваджень у Давньому Римі науковці займалися лише опосередковано, у контексті дослідження історії держави й права, римського приватного права, судочинства та процесуальної форми в Давньому Римі [1–10]. До таких науковців належать І. Л. Белий, М. П. Боголепов, М. В. Вербіцька, П. М. Галанца, М. Х. Гарсія Гаррідо, Д. Д. Грімм, Д. В. Дождев, О. С. Йoffe, Л. М. Загурський, Д. І. Мейер, Е. Метсгер, В. А. Мусін, Ю. В. Навроцька, Є. М. Орач, Є. О. Харитонов, О. В. Салогубова, Ч. Санфіліппо, П. М. Федосєєв, В. В. Тумов та ін.

Метою роботи є дослідження спрощених процесуальних процедур у судочинстві Давнього Риму, встановлення їх основних ознак, а також значення для сучасного розвитку цивільного процесуального права.

У науковій юридичній літературі відзначається, що римський процес слід розглядати як за формою, так і за змістом.

Форма римського процесу представлена структурою компетентних органів і посадових осіб для захисту прав за допомогою судового процесу, де початкові випадкові виразники суспільно-юридичної свідомості змінюються постійними установами — спеціальними (судовими) органами держави.

Змістом римського процесу в силу його специфіки є позов. І особливістю підходу до правотворення в Давньому Римі є те, що не суб'єктивне право в його певному (порушеному) стані визнавалося здатним породити право на позов, а навпаки, у самому праві на позов і могло знайти втілення суб'єктивне право [7, с. 18].

Дослідження саме цивільного процесу Давнього Риму є вкрай умовним, адже загалом тодішнє римське законодавство не розділяло як норми права, так і юриспруденцію на матеріальну та процесуальну сфери, а існували як нерозривне юридичне ціле. Крім того, М. В. Вербіцька, окреслюючи загальні тенденції розвитку римського процесуального права, стверджує, що його вдосконалення відбувалося саме за рахунок спрощення процедури захисту цивільних прав [11, с. 17].

Упродовж існування Римської імперії склалися три моделі розгляду цивільних справ, які заміняли одна одну з плином часу. Так, існували такі моделі розгляду й вирішення цивільних справ: легісакційний (*legis actio*), формулярний (*per formulas agere*) та екстраординарний (*extra ordinem cognitio*) процеси.

Легісакційний процес — найстаріша форма розгляду цивільних справ, яка характеризувалася надмірним формалізмом, що виражається у промові сторонами сакраментальних фраз на різних стадіях, із триманням у руках різноманітних предметів, таких як ритуальний жезл [6, с. 189], або ж тримання за спірну річ тощо. Недотримання хоча б якоїсь формальності веде до автоматичного ухвалення рішення не на користь порушника. Звернутися до судового органу можна було лише в законодавчо передбаченій формі позову (на кшталт *actio in rem*, *actio in personam*, *actio stricti juris*, *actio directa*, *actio utilis*, *actio popularis* тощо) [10, с. 202–206]. Такий архаїчний підхід забезпечення доступу до правосуддя зумовлено рівнем розвитку правової свідомості законодавців Давнього Риму. Судовий розгляд складався з двох стадій — *in iure* та *in iudicio*.

Однак слід підкреслити суттєві спрощення, які існували в легісакційному процесі, що полягають у передбаченні можливості врегулювання спору до судового розгляду, зокрема, якщо відповідач говорив “*Aio*”, процес закінчувався, оскільки визнання боргу в суді (*aeris confessio*) прирівнювалось до засудження [6, с. 192], також позивач міг відмовитися від позову. Дождев Д. В. відзначає, що має місце спрощення за позовом *legis actio per iudicis postulationem*, що обумовлено тим, що вид *legis actio* застосовувався тільки у випадках, передбачених законом: для захисту прав із вербальних зобов'язань та для поділу спадщини чи спільного майна [6, с. 192].

На думку дослідників римського права, класичне римське право є більше системою позовів, аніж системою правових норм [2, с. 262], а на думку автора, з процесуальної сторони, ця ж система позовів є прикладом диференціації проваджень, причому кожне провадження, в тому числі й через низку формальностей, містить особливості процедури, які відображають видову специфічність спору.

Неявка сторони до суду в установлений день вважається програвшем цієї сторони [12, с. 22]. Це виглядало таким чином: якщо одна із сторін не з'явилася в судове засідання, то за Законами XII Таблиць її мали чекати до дванадцятої години. У разі, якщо вона не з'явилася або запізнилася — справа вирішувалася на користь іншої сторони [2, с. 246]. Інститут заочного провадження на цьому етапі розвитку ще не існував, а виник пізніше — в екстраординарному процесі.

Справи про витребування речі з незаконного володіння розглядалися колегією центумвірів з 105 людей (по 5 з кожної триби). Так, для прискорення судової процедури

претор у виключних випадках міг призначити колегію з 3 чи 5 осіб з рекуператорів, яка могла ухвалити рішення через певний строк. Такий розгляд мав місце в справах про відпущення на волю, а також між перегринами [13, с. 41].

Крім вирішення цивільних справ магістрами та судьями, розгляд спорів між сусідами та родичами здійснювали арбітри. Вони вирішували спір за місцем перебування майна, щодо якого виник спір. По суті, це був своєрідний праобраз сучасних альтернативних способів вирішення спорів. Арбітр не був професійним суддею й велику роль під час вирішення справи відігравав його власний розсуд і переконання, крім того, арбітрів обирали самі сторони [8, с. 135].

У третій частині II ст. до н. е. закон Ебуція та два закони Юлія [8, с. 137] створюють законодавчу базу для нового виду процесу — *per formulas* (за формулою) [6, с. 197]. Фактично до 17 р. до н. е. паралельно існували легісакційний та формулярний процеси, що дозволяє стверджувати: формулярний процес був спрощеним щодо легісакційного, оскільки передбачав більш просту процедуру звернення до суду, а також окремі спрощення на стадіях судового розгляду цивільних справ.

На відміну від попередньої моделі цивільного судочинства, пред'явлення позову здійснювалося в усній формі претору, після чого претор складав документ, який отримав назву “формула” (від чого й назва), в якій указував обставини справи, вимоги позивача до відповідача й передавав його на розгляд до суду [8, с. 138]. Такий процесуальний механізм був украй простим і не вимагав від позивача якихось юридичних знань, у чому й перевага цієї стадії процесу перед сучасним. Не можна говорити, що сучасний законодавець ані на крок не удосконалив механізм пред'явлення позову, однак такій простоті у процесуальній формі можна лише позаздрити, адже наразі можливість впровадження усності пред'явлення позову може стати “відкритими воротами” для зловживань та низки непорозумінь у встановленні обставин справи.

На час існування цієї моделі судочинства припадає й виникнення мирової угоди. Так, у Дигестах Юстиніана встановлено, що позивач домовляється з відповідачем не пред'являти позов, якщо той заприсягнеться вчинити або не вчинити певні дії, такий відповідач отримував *exceptio iurisiurandi* [11, с. 179]. Також за цією моделлю розгляду й вирішення спорів діяв інститут визнання позову, за яким уже на стадії *jus* відповідач міг визнати претензію позивача. Позивач одразу тримав позов про виконання, нібито вже було винесено судові рішення. Але такі випадки траплялися рідко, оскільки на стадії *jus* відповідач, як правило, вступав у спір, формувалися заяви сторін з приводу спору й складалася формула за відповідним порядком [8, с. 140].

Отже, після стислої характеристики формулярного процесу можна дійти висновку, що ця модель розгляду й вирішення цивільних справ мала “закостенілий” характер, і не дозволяло римським органам судочинства захищати порушені права та інтереси, які впливають з нових суспільних відносин, що виникали з розвитком римського суспільства. Дійсно, формула мала фіксований характер, та принципове оновлення едиктів дозволяло враховувати вимоги часу та захищати нові інтереси і відносини [6, с. 198].

Екстраординарний процес є останнім етапом у розвитку цивільного процесу Давнього Риму. Спочатку він застосовувався за виняткових випадків, коли окремі спірні ситуації вимагали швидкого вирішення, через що розглядалися високими державними чиновниками замість довготривалого судочинства [2, с. 263].

Так, О. В. Салогубова зазначає, що цей процес був скороченим провадженням без дотримання всіх формальностей попередніх форм процесу. Дослівно провадження *extra ordinem* означає провадження “поза чергою”. Справи, що розглядаються в цьому порядку, не були зв'язані ні часом, ні чергою, встановленою для інших справ [13, с. 66].

На думку І. А. Покровського, в епоху формулярного процесу екстраординарний процес слід розуміти як будь-який адміністративно-судовий розгляд, в якому відсутні дві стадії судового розгляду — *jus in iudicio* [13, с. 19].

Л. М. Загурський висловлює думку, що розгляд справ у цьому порядку мало місце лише тоді, коли з точки зору судового магістрату справа мала безспірний характер [14, с. 67–68].

Таким чином, цей процес протиставлявся розгляду з особливою процедурою процесу *per formulas*, що передбачена законом 17 р. до н.е. як *ordo iudiciorum privatorum*. За імператора Августа в екстраординарному порядку консули розглядали справи про фідейкоміси, які за імператора Клавдія передоручили спеціальному *praetor fideicommissarius*. З початку III ст. екстраординарний процес повністю заміщує формулярний [6, с. 244–245].

На протипагу попереднім моделям процесу, пред'явлення позову здійснюється шляхом складання позову та викладення його перед судом. Був обмежений принцип публічності, судові засідання проходили закрито. Брати участь у них могли лише помічники судових магістратів і сторін, а також поважні особи, які за своїм статусом мали доступ до суду [12, с. 70]. Цей процес був позбавлений двостадійності, що обґрунтовано метою цієї процедури.

Важливим є те, що в екстраординарному процесі виклик до суду набуває офіційного характеру і перестає бути справою лише позивача: виклик до суду здійснювався офіційно за участю представника державної влади. За неявки відповідача позивач допускався до захисту своїх прав і рішення ухвалювалося на основі поданих позивачем доказів [15, с. 16]. Так, у цій моделі розгляду цивільної справи було запроваджено заочний розгляд, причому метою цього інституту було не спрощення та прискорення процесу, а санкція, що застосовувалася до недобросовісного відповідача. Та це не було запорукою задоволення позову. У разі, якщо позивач не довів свою позицію, то йому відмовлялося в задоволенні позову.

Встановлювалася й процедура подачі апеляції, яка передбачала, що особа, яка бажала подати апеляцію на рішення суду, мала до кінця строку, встановленого на оскарження, повідомити суд про таке бажання. Суд же вирішував питання про допустимість апеляційної скарги, результатом чого ставала видача свідоцтва. Потім апелянт подавав упродовж шести місяців разом із свідоцтвом текст апеляції до вищого суду. Однак до апеляційного оскарження не допускалися заочні рішення, а також апеляція не допускалася для тієї сторони, присяга або відмова від присяги якої стали підставою для ухвалення рішення. За часів Юстиніана апеляція на рішення приватного характеру взагалі була заборонена [12, с. 72–73].

Крім згаданих моделей розгляду й вирішення цивільних справ існували й інші спрощені процедури, до яких належать інтердиктний процес і *restitutio in integrum* (поновлення у попередньому стані).

Так, М. В. Вербіцька відзначає, що інтердикти — це консульські або преторські накази, шляхом видачі яких державна влада втручалася в цивільні правовідносини. Консул (претор) проводив спеціальне розслідування, яке називалося *causae cognitio*, і якщо визнавав, що є те чи інше правопорушення, то наказував порушникові дотриматися імперативного безумовного припису [11, с. 18]. На її думку, саме інтердикти є зародком сучасного наказного провадження. Швидкість — це головна перевага інтердиктного процесу [17; 16].

Претор видавав інтердикти щодо кожного конкретного випадку йоголошував у присутності сторін. Невиконання виданого інтердикту спричиняло подальший судовий розгляд. Інтердикт можна було заперечити. Якщо особа, проти якої видано інтердикт, заперечувала його, не виходячи від претора, і вимагала призначення судді, то цю вимогу задовольняли. Внаслідок судового розгляду інтердикт міг бути підтверджений (і тоді він перетворювався на безумовний) або відповідача виправдовували [16, с. 18].

Виникнення інтердиктного провадження пов'язано із захистом недоторканих сакральних та публічних інститутів. Прикладом публічних інтердиктів виступали постанови, що забороняли будувати на берегах річок споруди, що заважали судноплавству. У подальшому інтердикт відіграв роль правового засобу для врегулювання відносин, що знаходилися за рамками правового поля законів, але за

суб'єктивною думкою магістрата вимагали адміністративного втручання. Генезис активів магістрату все більше супроводжувався втручанням у приватно-правову сферу.

Претор поступово відмовився від особистого розслідування фактичної істинності заяви. Вислухавши заявника, він складав формулу, що базувалася на незаконності вчинених дій, яких зазнав або міг зазнати позивач. І так, на думку В. В. Тумова, можливо прослідкувати поступовий перехід від інтердиктного провадження до нового екстраординарного процесу, що прийшло на зміну формулярному [16, с. 64–66].

Отже, легісакційний, формулярний та екстраординарний процеси заклали підвалини розвитку сучасного цивільного процесу, причому вперше з'явилися спрощені механізми, які дозволяють якомога швидше розглянути та вирішити цивільну справу. Дослідження виникнення та розвитку спрощених проваджень у Давньому Римі є проміжним етапом на шляху осмислення сутності, значення та майбутнього розроблення спрощених проваджень у цивільному судочинстві.

Список використаних джерел

1. *Бартошек, М.* Римское право (понятия, термины, определения) [Текст] / М. Бартошек. — М. : Юрид. лит., 1984. — 448 с.
2. *Белый, И. Л.* Римское частное право [Текст] : учебн. эксперимент.-практ. пособ. / И. Л. Белый, П. М. Федосеев. — Х. : Бурун книга, 2013. — 336 с.
3. *Галанза, П. Н.* Государство и право Древнего Рима [Текст] / П. Н. Галанза ; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Юрид. фак. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963. — 124 с.
4. *Гарсиа Гарридо, М. Х.* Римское частное право: казусы, иски, институты [Текст] / М. Х. Гарсиа Гаррида. — М. : Статут, 2005. — 812 с.
5. *Гримм, Д. Д.* Лекции по догме римского права [Текст] / Д. Д. Гримм. — Пг. : Гос. тип., 1916. — 430 с.
6. *Дождев, Д. В.* Римское частное право [Текст] : учебн. для юрид. вуз. и фак. / Д. В. Дождев ; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. — М. : Издательская группа Норма-Инфра, 1999. — 784 с.
7. *Иоффе, О. С.* Основы римского гражданского права [Текст] / О. С. Иоффе, В. А. Мусин. — Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1975. — 156 с.
8. *Орач, Є. М.* Римське приватне право [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. — К. : Ін Юре, 2012. — 392 с.
9. *Санфилиппо, Ч.* Курс римского частного права [Текст] / Ч. Санфилиппо. — М. : Норма, 2007. — 400 с.
10. *Харитонов, Є. О.* Основы римского частного права [Текст] / Є. О. Харитонов. — Х. : Одиссей, 2013. — 352 с.
11. *Вербицька, М. В.* Наказне провадження у цивільному процесі України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Вербицька Мар'яна Василівна. — Львів, 2011. — 231 арк.
12. Памятники римского права. Законы XII Таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана [Текст] : учебн. пособ. — М. : Зерцало, 1997. — 608 с.
13. *Салогубова, Е. В.* Римский гражданский процесс [Текст] / Е. В. Салогубова. — М. : Городец, 1997. — 144 с.
14. *Загурский, Л. Н.* Принципы римского гражданского и уголовного процесса [Текст] / Л. Н. Загурский. — Х. : Унив. тип., 1874. — 434 с.
15. *Навроцька, Ю. В.* Заочний розгляд справи в цивільному процесі України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Навроцька Юлія В'ячеславівна. — Львів, 2008. — 207 арк.
16. *Тумов, В. В.* Экстраординарная юрисдикция в Древнем Риме эпохи республики и периода принципата: историко-правовое исследование [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Тумов Виктор Викторович. — Самара, 2005. — 165 л.
17. *Metzger, E.* An Outline of Roman Civil Procedure / Ernest Metzger // Roman Legal Tradition, 2013, Vol. 9, Pp. 1–30 [Electronic Resource] Roman Legal Tradition. — URL : <http://www.romanlegaltradition.org/contents/2013/RLT9-METZGER.PDF>.

Надійшла до редакції 19.07.2014

Зуб А. Ю. Упрощенные судебные процедуры: опыт Древнего Рима

Исследована история возникновения, развития и становления упрощенных судебных процедур в Древнем Риме от легисакционного к экстраординарному судопроизводству. Опираясь на Законы XII Таблиц, законы Древнего Рима разных периодов, Дигесты Юстиниана, основополагающие труды исследователей римского права и институтов гражданского процесса, в статье, во-первых, выделены, проанализированы и системно изложены (с привязкой к конкретной модели судопроизводства того периода) процедурные элементы судебного разбирательства, позволявшие существенно упростить рассмотрение и разрешение спора, во-вторых, охарактеризованы упрощенные производства, существовавшие в разные периоды развития римского права и проиллюстрировано их практическое отражение в рассмотрении гражданских дел. Это первый "шаг" на пути осмысления сущности упрощенного производства, установления генезиса этого института гражданского процесса, теоретического обоснования и моделирования, а также широкого практического применения различных упрощенных процедур в судопроизводстве Украины.

Ключевые слова: упрощенные судебные процедуры, упрощенное производство, процесс Древнего Рима, интердиктный процесс.

Zub, O. Yu. Simplified Court Procedures: the Experience of Ancient Rome

This article examines the history of the origin, development and establishment of simplified court procedures in ancient Rome from legis action to the extraordinary proceedings. Based on the Laws of XII Tables, the laws of ancient Rome of different periods, Digests of Justinian, fundamental research work of Roman law and institutions of civil procedure, in the article, firstly, determined, analysed and systematically described (with reference to a particular model of justice of that period) some procedural elements of the trial, which allow to simplify the consideration and resolution of the dispute, and secondly, describes a simplified procedure which existed at different periods of Roman law and illustrate their practical expression in the consideration of civil cases. The article was the first "step" in the way of understanding the nature of the simplified procedure, the establishment of the genesis of the institution of civil process, theoretical studies and simulations, as well as a wide variety of practical application of simplified procedures in the judicial system of Ukraine.

Keywords: simplified court procedures, a simplified procedure, the process of ancient Rome, interdict process.

